

ЛЕКЦІЯ 1

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ XVIII СТОЛІТТЯ

(2 години)

ПЛАН

1. Політика Романових щодо виходу до Чорного моря у XVIII столітті.
2. Російсько-турецькі війни XVIII століття та їхні наслідки для українських земель.
3. Ліквідація Запорізької Січі. Доля запорізького козацтва.

1. Політика Романових щодо виходу до Чорного моря у XVIII столітті.

Особливого значення із XVI століття набуло Чорне море й у візії запорозьких козаків, а згодом українських гетьманів. Українські історики неодноразово наголошували на формуванні протягом XVII–XVIII століть двох основних концепцій розуміння та використання чорноморського басейну та прилеглих територій в інтересах України-Гетьманщини. Перша з них, що походила з часів Хмельницького — Дорошенка — Самойловича, передбачала дотримання рівноваги сил у регіоні, яка повинна була опиратися на порозуміння з Туреччиною й Кримом, використання їхньої військової сили проти Речі Посполитої та Московії. Прибічники цієї концепції наполягали на тій користі, яку можна було б мати з ідеї дотримання нейтралітету та взаємовигідної торгівлі між Запорожжям, Гетьманщиною і Кримом. Олександр Оглоблин називав цю стратегію «концепцією мирного розв'язання чорноморської проблеми». У першій половині свого гетьманування цієї концепції дотримувався й Іван Мазепа. Із другої половини XVII століття в умовах нав'язаної країнами Західної Європи антитурецької коаліції почала формуватися друга чорноморська концепція, що мала як прихильників, так і противників. Спиралася вона на давнішу ідею боротьби християнського та мусульманського світів, подолання османської могутності силами православного Сходу, ідею виходу Гетьманщини на чорноморське узбережжя, закріплення там і поширення через Чорне море політичних контактів із Європою й Азією.

Ця концепція також передбачала реалізацію давнього прагнення козацьких гетьманів знов об'єднати Правобережну та Лівобережну Україну під однією булавою і приєднати до Гетьманщини Запорожжя. Здійснити це без цілковитої ліквідації татарсько-турецького панування на Чорному морі та в Причорномор'ї було неможливо. Оскільки власних ресурсів для реалізації такої амбітної ідеї в Гетьманщині не було, гетьман Іван Мазепа вирішив скористатися для цього ресурсами Московії. Поки помічники гетьмана налагоджували дипломатичні контакти з країнами чорноморського та середземноморського басейнів (Молдова, Валахія, Сербія, Греція та ін.), українські козаки разом із московитами здобували турецькі фортеці в Причорномор'ї та Приазов'ї. І якби не зміна зовнішніх орієнтирів у політиці Петра I, який втрутився у конфлікт на Балтиці (Велика Північна війна 1700–1721), українським козакам вдалось би закріпитися на півдні. Бо без цього, без південноукраїнських земель, північного узбережжя Чорного моря й, імовірно, Криму, на думку Івана Мазепа, самостійна Україна була неможлива. На жаль, артикуляція гетьманом свого інтересу до причорноморських земель перед московським царем, вимушене віддання реалізації цього зацікавлення до прерогативи Московії, обумовленість подальших дій українських гетьманів у цьому питанні у фарватері зовнішньополітичних інтересів Російської імперії мали для українців фатальні наслідки.

Незважаючи на те що вже з другої половини XVIII століття боротьба за вихід до Чорного моря й перетворення його на внутрішнє море здійснювалися інтелектом українських стратегів, велися зброєю та освячувалася кров'ю українських козаків, наслідками перемог скористалися інші. Результатом упровадження розробленого етнічним українцем Олександром Безбородьком так званого грецького проекту, тобто ідеї остаточної ліквідації Османської імперії, створення на її теренах нової Візантії та посадження на її престолі представника роду Романових, стало те, що у 1783 році Кримське ханство, а потім, у 1791-му, землі між Південним Бугом та Дністром остаточно ввійшли до складу не української Гетьманщини, завчасно ліквідованої ще 1764 року, а Російської

імперії. Відтоді й майже до кінця Першої світової війни економічну користь від експлуатації ресурсів Причорномор'я та Чорного моря, а також політичні преференції, як-от можливість впливу на тогочасну європейську політику, мала чужа держава. Українцям же вкладали в голову, що Чорне море й причорноморські землі з Кримом — це не їхній геополітичний інтерес.

2. Російсько-турецькі війни XVIII століття та їхні наслідки для українських земель.

У другій половині XVIII ст. Російська імперія розгорнула активну військову та політичну діяльність щодо зміцнення своїх позицій у басейні Чорного моря. Розв'язати чорноморське питання потрібно було з кількох причин:

- політичних: відвоювання Північного Причорномор'я означало приєднання земель, що перебували під владою Османської імперії. Інтереси країни вимагали безпеки її кордонів та припинення постійних нападів, які розоряли південноукраїнські землі, таким чином перешкоджаючи їхньому економічному та культурному піднесенню;
- економічних: розвиток економіки та потреби торгівлі з іноземними державами вимагали заселення цього краю, створення тут нових міст, які стали б центрами промисловості й торгівлі, будівництва портів. Набіги татар перешкоджали активному переходу населення на землі Північного Причорномор'я. Загроза ворожих нападів призводила до значних економічних проблем — товари з України доводилося возити до портів на Балтійському морі. Здобуття Росією виходу до Чорного моря й, відповідно, ще одного шляху на європейські ринки мало дати величезні прибутки російській торгівлі;
- міжнародних: бажання царського уряду поширити свій вплив на Балкани, країни Близького та Середнього Сходу. Перемога над Туреччиною сприяла б піднесенню визвольної боротьби поневолених народів, які стали б орієнтуватися на Росію. Закріплення в басейні Чорного, а потім і Середземного морів мало значно посилити міжнародний авторитет Росії та її вплив на європейські справи.

Зі свого боку Туреччина теж активно готувалася до війни з Росією. Хоч період військової та політичної могутності Османської імперії вже минув, вона все ще залишалася дуже грізним суперником у боротьбі за вплив на Кримське ханство. Турецький уряд виношував агресивні плани щодо Росії, намагаючись відсунути її кордони від Чорного та Азовського морів. У другій половині XVIII ст. боротьба Російської й Османської імперій за північне узбережжя Чорного моря вступила в завершальну фазу.

Російсько-турецька війна 1768—1774 рр.

Приводом для початку війни була підтримка Росією боротьби польського уряду проти повсталого шляхти — конфедератів. Розраховуючи на те, що Коліївщина — селянське повстання на правобережних землях, яке відбулося 1768 року, — значно послабила російський тил, Туреччина висунула Росії ультиматум — вивести свої війська з Правобережної України та Польщі. 14 жовтня 1768 року султан оголосив Росії війну.

На момент оголошення війни турецько-татарська армія налічувала близько 500 тис. осіб, російська — трохи більше 100 тис. осіб. Незважаючи на кількісну перевагу ворога, росіяни перейшли в рішучий наступ, і турки зазнали поразки. 1770 року російські війська під командуванням П. Рум'янцева розгромили турецькі армії на Нижньому Дунаї, біля Рябої Могили, на річках Ларга й Кагул. Російський полководець Олександр Суворов здобув важливу перемогу біля Козлуджі в 1774 році. Були завойовані турецькі фортеці та міста Хотин, Ясси, Бухарест, Акерман та ін.

У складі російської армії проти турків і татар діяли запорізькі козаки, а також гусарські та пікінерські полки, які склалися з українських козаків. Після битви коло Рябої Могили П. Рум'янцев писав про українців, що вони «хоробро відкинули ворога... та кинулися гнати його». У битві коло Ларги українські пікінери розбили найкращі загони турецької кінноти. Запорізька військова флотилія провела ряд важливих операцій на Дністрі, Дунаї та Чорному морі. У 1771 і 1773-1774 рр. П. Рум'янцев вів бойові дії в Болгарії. Після багатьох поразок Туреччина нарешті погодилася на мирні переговори. За укладення цього мирного договору П. Рум'янцев отримав титул графа й додаток до прізвища — «Задунайський».

У липні 1774 року в м. Кючук-Кайнарджі між Росією та Османською імперією був укладений договір, за яким:

- російсько-турецький кордон на Північному Кавказі встановлювався по р. Кубань;

- Російська імперія приєднувала українські землі в межиріччі Дніпра й Бога (Південного Бугу) до узбережжя Чорного моря та частину морського узбережжя з фортецями Керч, Єнікале, Кінбурн і Азов. Остаточно потрапляла під царську владу Велика і Мала Кабарда; • Росія здобула вихід до Чорного моря;
- Кримське ханство було проголошене незалежною від Туреччини державою;
- Туреччина відновлювала автономію Молдовського князівства та Волощини, які фактично потрапляли під протекторат Російської імперії;
- російським торговим судам дозволялося плавати в Чорному морі й вільно проходити через Босфор і Дарданелли. Кючук-Кайнарджійський мир значно посилив присутність Росії на півдні України й створив передумови для зруйнування в 1775 році Запорізької Січі, захоплення Кримського ханства й ліквідації Кримськотатарської держави.

8 квітня 1783 року Катерина II підписала маніфест про включення Криму до складу Російської імперії. Цей факт мав важливе історичне значення:

- було ліквідоване постійне вогнище турецько-татарської агресії;
- у самому Криму зникли рабовласництво й работоргівля;
- Крим приєднано до загальноімперського ринку, що сприяло його економічному й культурному розвитку.

Водночас російське самодержавство стало проводити в Криму відверту колонізаторську політику, виселяючи татар з рідних місць і завдаючи їм усіляких утисків. Тисячі татар змушені були тікати до Туреччини. Так, якщо 1783 року в Криму їх налічувалося близько 500 тис, то через 10 років кількість татарського населення скоротилася більш ніж удвічі.

Довідка.

*Пікінери (від французького *picne* — спис) — піхотинці, озброєні списками й рушницями.*

Російсько-турецька війна 1787—1791 рр.

Проте Туреччина не змиралася з поразкою. У серпні 1787 року Стамбул, підтриманий Англією, Францією й Пруссією, оголосив Росії війну для того, щоб скасувати Кючук-Кайнарджійський мирний договір.

За 1787-1790 рр. російські війська під командуванням Олександра Суворова здобули ряд блискучих перемог над турецькою армією під Фокушанами та Ізмаїлом, а також на р. Римник.

У всіх великих битвах на боці росіян воювали загони Чорноморського козацького війська. Чорноморці не тільки брали участь у військових діях, а й забезпечували розвідку в тилу ворога, захоплювали «язиків», знищували турецькі роз'їзди. За виявлену хоробрість у боях під Бендерами козаки одержали подяку від російського генерала Михайла Кутузова. У травні 1788 року козацька чорноморська флотилія розгромила загін турецьких військових кораблів у дніпровському лимані. Відзначилися козаки також у боях під Хаджибеем та Акерманом. Крім чорноморців, у війні вславилися й інші українські формування.

«Раніше сонце впаде в Дунай, ніж росіяни візьмуть Ізмаїл», — так хвалькувато заявляв турецький паша. Проте одна з наймогутніших турецьких фортець не встояла перед армією О. Суворова. І в цій події відзначилися українці. У штурмі Ізмаїлу брали участь Київський, Глухівський, Ніжинський, Новгород-Сіверський полки та інші українські військові загони.

У липні 1791 року турецька армія зазнала чергової поразки під Мачином. Саме після неї в м. Галаці російський командувач Н. Репнін і великий візир Юсуф-паша підписали прелімінарні (попередні) умови миру.

З російського боку ці переговори очолював Г. Потьомкін, якого невдовзі замінив О. Безбородько.

Під час мирних переговорів у Яссах турецька делегація через відсутність підтримки з боку Англії й Пруссії погодилася на більшість вимог російської дипломатії. Так, у грудні 1791 року в Яссах між Росією та Туреччиною підписано мирний договір, за яким:

- до складу Росії входили землі між Південним Бугом та Дністром, включаючи Очаків;
- визнавалося приєднання Криму й Кубані до російських володінь;
- Туреччина відмовлялася від будь-яких претензій на Грузію та зобов'язувалася не вдаватися до ворожих дій проти неї;
- Російська імперія повертала Туреччині Молдову й Волощину, зайняті під час воєнних дій;
- новий кордон між двома державами встановлювався на південному заході по р. Дністер, на Кавказі — по р. Кубань;

Турецький уряд зобов'язувався забезпечити інтереси російської торгівлі в Алжирі, Тунісі й Триполі. Яський мир посилив позиції Російської держави на Кавказі й Балка-нах та призвів до

остаточного загарбання всіх південноукраїнських земель російським царизмом, а також створив сприятливі умови для акти-візації зовнішньої політики Російської імперії.

3. Ліквідація Запорізької Січі. Доля запорізького козацтва.

3 серпня 1775 року російська імператриця Катерина II видала маніфест, яким оголосила про ліквідацію Підпільненської січі, звинувативши запорожців у захопленні та присвоєнні чужої власності та намаганні створити незалежне управління. Січ була повністю зруйнована, її майно і архіви — вивезені у Петербург, а територіальні володіння козацтва були приєднані до Новоросійської губернії зі столицею у місті Кременчук. Частині козаків вдалось врятувались втечею до Османської імперії, де вони у 1792 році в дельті Дунаю заснували Задунайську січ.

З Підпільненської (Нової) січі запорозьке військо брало участь у двох російсько-турецьких війнах, остання з яких закінчилась у 1774 році підписанням Кючук-Кайнарджийського мирного договору. Він затвердив протекторат Росії над Молдавією і Валахією та право російських кораблів на судноплавство в Чорному морі. Це на думку російських урядовців позбавляло Запорозьку січ функцій бастиону проти турецько-татарської експансії, яка після ліквідації в 1764 році полковосотенного устрою Слобожанщини, залишалась єдиною автономною самоврядною територією України. Крім того, у 1764 році на території колишніх Миргородських і Полтавських полків була утворена була утворена Новоросійська губернія, яка активно колонізувалась сербами, мадярами і волохами, і їх розселення на межі із Запоріжжям приводило до земельних конфліктів із козаками.

Отримавши від імператриці Катерини II практично необмежені повноваження для освоєння і розширення Новоросії з центром у Кременчуку, князь Григорій Потьомкін віддав наказ військам генерала Петра Текелія, які у червні 1775 року поверталися з турецького походу, повністю зруйнувати Підпільненську Січ, а все майно та козацькі архіви вивезти до Петербурга. Незважаючи на те, що кошовий отаман Петро Калнишевський відмовився оборонятись, він разом із старшиною був звинувачений у захопленні та присвоєнні чужої власності, намаганні створити незалежне управління і заарештований. 3 серпня 1775 року імператриця Катерина II видала маніфест, яким офіційно оголосила про ліквідацію Запорозької Січі.

Згідно з переписом, у 1775 році на Запоріжжі козаків і посполитих разом з жінками проживало 59 тисяч 637 осіб

Кілька тисяч козаків врятувались втечею на Буг, звідки з дозволу султана Османської імперії перемістились спочатку в пониззя Дністра, а в 1792 році, після завоювання Бессарабії росіянами, — в дельту Дунаю, де виникла Задунайська Січ. Вона проіснувала до 1828 року, коли була ліквідована після зради запорожців, які на чолі з кошовим Йосипом Гладким перейшли на бік Росії під час чергової війни з Османською імперією. Частина запорожців переселилась на Кубань, частина — на Азовське узбережжя, а решта залишилась в Туреччині, де у складі Козацького легіону під проводом Михайла Чайковського, праправнука гетьмана Івана Брюховецького, восстанне воювала проти Росії у Кримській війні 1853-56 років.